

ROMAN DZWONKOWSKI SAC
Lublin

RECEPCJA ENCYKLIKI *RERUM NOVARUM* NA ZIEMIACH POLSKICH (1891–1918)

Powyższy temat wymaga na wstępie kilku wyjaśnień. Otóż interesuje nas tu jedynie ta forma recepcji encykliki *Rerum novarum* na ziemiach polskich, jaką były oficjalne wypowiedzi przedstawicieli hierarchii Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego, kierowane do wiernych i duchowieństwa w latach 1891–1918, dotyczące ówczesnych problemów społecznych. Jako uzasadnienie zajęcia się nimi można podać fakt, że żadna inna forma odpowiedzi na ogłoszenie tej encykliki nie miała w tym czasie w Polsce takiego zasięgu społecznego i tej wagi doktrynalnej co społeczne listy pasterskie biskupów.

W ciągu niespełna 30 lat, jakie upłynęły od ogłoszenia *Rerum novarum* do odzyskania przez Polskę niepodległości, dokonał się zasadniczy proces jej recepcji na ziemiach polskich. Poza oficjalnym nauczaniem Kościoła istniały, rzecz jasna, w Polsce inne jeszcze formy jej recepcji i popularyzacji. Było to np. ogłoszenie w prasie polskiej jej tekstu, anonsów o niej, komentarzy itp. Ich znaczenie w tym względzie nie było jednak dotychczas przedmiotem bardziej szczegółowych badań i jest mało znane. Dlatego zostanie tu pominięte. Celem poniższych rozważań, po ogólnym zarysowaniu uwarunkowań społeczno-politycznych wypowiedzi biskupów, będzie ogólna analiza ich zasadniczych treści. Pozwoli to, jak można sądzić, na uzyskanie odpowiedzi na pytanie: w jakim stopniu wspomniane listy pasterskie biskupów polskich podejmują nauczanie zawarte w encyklice *Rerum novarum*.

Uwzględnionych zostanie 14 diecezji polskich: 7 w zaborze rosyjskim, 4 w zaborze austriackim oraz 3 w zaborze pruskim. Nieznane są bliżej wypowiedzi biskupów czterech wschodnich diecezji kresowych: wileńskiej, mińskiej, mohylowskiej i łucko-żytomierskiej. Na wstępie konieczne jest zarysowanie tła społeczno-politycznego analizowanego tu nauczania biskupów.

I. SYTUACJA SPOŁECZNO-POLITYCZNA NA ZIEMIACH POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

Można ją tu ukazać jedynie w największym skrócie. Otóż w chwili ogłoszenia encykliki *Rerum novarum* Polska od stu lat pozostawała podzielona między Rosję, Austrię i Prusy. Na zajętych przez nie ziemiach powstały w tym czasie znaczne różnice pod względem rozwoju gospodarczego, społecznego, swobód obywatelskich i warunków działania Kościoła katolickiego. Poza zaborem austriackim, nie istniały oficjalne polskie ośrodki intelektualne. Jediną ogólnonarodową instytucją, podzieloną wprawdzie granicami zaborów, lecz pozostającą w ideowej jedności, był Kościół katolicki obrządku łacińskiego, reprezentowany przez hierarchię polską.

Ziemie polskie w zaborze rosyjskim i austriackim były pod wieloma względami znacznie opóźnione w porównaniu z Europą zachodnią. Aż do 1906 r. licząca kilkaset tysięcy osób klasa robotnicza w Królestwie Polskim, pracująca w rozwiniętym tu już znacznie przemyśle, nie korzystała z żadnego niemal ustawodawstwa pracy. Nie miała prawa, w przeciwieństwie do Rosji, tworzyć żadnych związków i stowarzyszeń robotniczych. Sytuacja w tym względzie przypominała stan, jaki istniał w Europie zachodniej w pierwszej połowie XIX w.

Spółeczeństwo polskie w zaborze rosyjskim nie posiadało różnych praw obywatelskich. Na tym tle rozpoczęły się, już w latach siedemdziesiątych, strajki i wystąpienia społeczne o podłożu ekonomicznym i politycznym. Przybierały one stopniowo coraz bardziej gwałtowny i radykalny charakter. O ich zasięgu może świadczyć fakt, że w czasie strajku powszechnego w 1892 r. zginęło w Łodzi 217 robotników. W następnych latach każdego roku wybuchało kilkadziesiąt lub nawet więcej strajków. Tylko w 1898 r. było ich 120¹. Wysoki stopień analfabetyzmu, niski poziom oświaty i brak opieki religijnej w wielkich ośrodkach przemysłowych sprzyjały szerzeniu się najbardziej radykalnych i utopijnych haseł i programów społecznych. Propagowała je w niezwykle ożywionej agitacji w miastach, a nierzadko i na wsi, nielegalna partia socjalistyczna.

W latach 1905-1906 doszło w Królestwie Polskim do masowych strajków w regionach przemysłowych i do wystąpień biednej ludności wiejskiej pod adresem dworów, w niektórych częściach kraju. Rezultatem ich było ogłoszenie przez władze carskie, w dniu 17 III 1906 r., ustawy zezwalającej na zakładanie stowarzyszeń robotniczych, mających na celu działalność oświatową i akcję samopomocy. Biskupi w tym zaborze dopiero wówczas zyskali prawo ogłaszania listów

---

¹ Por. *Historia Polski*. Pod red. S. Arnolda i T. Manteuffla. T. 3. Pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej. Warszawa 1963 s. 474.

pasterskich do wiernych, poświęconych problemom społecznym. I wtedy jednak było ono ograniczane przez przewencyjną cenzurę ze strony gubernatorów.

Jeżeli w Królestwie Polskim głównym problemem była kwestia robotnicza, to w zaborze austriackim w tym samym czasie na pierwszym planie stała tzw. kwestia ludowa. Była ona wynikiem zarówno biedy panującej na przeludnionej wsi galicyjskiej, jak i niezwyklego przebudzenia obywatelskiego i politycznego warstwy chłopskiej. Jej najwybitniejszym przywódcą był pod koniec w. XIX ks. Stanisław Stojalowski. O istnieniu kwestii robotniczej również i w zaborze austriackim świadczyły strajki w latach dziewięćdziesiątych. Tu jednak nie miały one szerszego zasięgu.

Najbardziej korzystna sytuacja społeczna i gospodarcza istniała w zaborze pruskim, gdzie obowiązywało już nowoczesne ustawodawstwo pracy, wprowadzone w Prusach w drugiej połowie XIX w. Nie było tam również widocznych napięć i antagonizmów społecznych.

Odrębna w każdym z zaborów sytuacja społeczna i polityczna wpłynęła na sposób odpowiedzi ze strony hierarchii kościelnej na ukazanie się encykliki *Rerum novarum*. Bardzo ważnym czynnikiem w tym względzie była również sytuacja ideologiczna panująca na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. Otóż jest to okres, jak wspomniano, niespotykanej dotychczas propagandy rewolucyjnych programów socjalistycznych. Docierała ona wówczas do wszystkich ośrodków przemysłowych, szczególnie w zaborze rosyjskim. Panujące wówczas nastroje wyraża zdanie najwybitniejszego w tym okresie teoretyka i popularyzatora marksizmu w Polsce, Ludwika Krzywickiego. Pisał on w latach dziewięćdziesiątych: „Jedynym wyjściem z obecnego położenia stanowi gwałtowna rewolucja”². Socjalizm na ziemiach polskich był w tym czasie w samym centrum zainteresowań społecznych środowisk katolickich. Wydaje się, że jest on również ważnym powodem zainteresowania się hierarchii w Polsce encykliką *Rerum novarum*. W niej przede wszystkim znajduje ona argumenty w zasadniczym konflikcie między socjalizmem a tradycyjnym nauczaniem moralnym i społecznym Kościoła. Świadczą o tym bardzo wyraźnie listy pasterskie, którymi tu się zajmujemy.

Ważnym czynnikiem o charakterze ograniczającym dla wypowiedzi biskupów była niska, ogólnie biorąc, świadomość społeczna wśród ówczesnych polskich klas posiadających oraz wśród duchowieństwa parafialnego w zaborze rosyjskim. To ostatnie było rezultatem polityki władz carskich, izolujących do maksimum to duchowieństwo od życia społecznego.

II. SPOŁECZNE LISTY PASTERSKIE BISKUPÓW POLSKICH

² Wypisy z historii krytyki religii. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył A. Nowicki. Warszawa 1962 s. 482.

JAKO RECEPCJA ENCYKLIKI *RERUM NOVARUM* W POLSCE (1891-1918)1. *Charakterystyka listów pasterskich*

Dotychczasowe badania pozwalają stwierdzić³, że w interesującym nas tu okresie 27 lat, biskupi polscy w trzech zaborach ogłosili w sumie 120 listów pasterskich i odezw, poświęconych różnym problemom społecznym. Na skutek zniszczenia niektórych archiwów diecezjalnych I i II wojny światowej, trudno dziś ustalić dokładną ich liczbę. Z wymienionej wyżej uwzględniam tylko te, które mają charakter mniej lub bardziej doktrynalny, to znaczy wyjaśniają i formułują społeczne nauczanie Kościoła w tej lub innej kwestii. Pominięte zostały natomiast wypowiedzi praktyczno-duszpasterskie, dotyczące takich np. zagadnień jak emigracja, alkoholizm, akcja charytatywna itp., jakkolwiek i one mogły być wynikiem wezwań encykliki do praktycznej działalności społecznej. Wykładem nauki społecznej Kościoła, mniej lub bardziej rozwiniętym, zajmuje się 112 znanych nam listów pasterskich i odezw. Spośród nich 84, a więc 75% zostało skierowanych do wiernych, a 28 (ok. 25%) do duchowieństwa. Uwagę zwraca fakt, że aż 61 listów pasterskich (ze znanych nam), a więc z górą połowa, ogłoszonych zostało w zaborze rosyjskim, z czego 21 zostało skierowanych do duchowieństwa. W pozostałych dwu zaborach tych ostatnich listów było łącznie tylko 7.

Poszczególne wypowiedzi biskupów, mające w ogromnej większości charakter wybitnie okolicznościowy, znacznie różnią się pod względem formy, objętości i zakresu poruszanych zagadnień. Mamy np. krótkie odezwy poświęcone jednemu tylko zagadnieniu np. strajkowi rolnemu na pewnym terenie, ale również bardzo obszerne listy pasterskie „w sprawie społecznej” przewyższające kilkakrotnie objętością encyklikę *Rerum novarum*⁴. Były one czytane z ambony przez kilka kolejnych niedziel.

Formę literacką listów można określić jako popularny, w kaznodziejskim stylu ujęty, wykład zagadnień społecznych. W celu przybliżenia ich słuchaczom autorzy unikają terminologii niezrozumiałej dla przeciętnego słuchacza, a jeśli jej używają, to z wyjaśnieniem używanych określeń. Dotyczy to np. takich terminów jak liberalizm, kwestia społeczna itp. Przejdźmy do ogólnego zarysowania problematyki listów.

³ Powyższe i dalsze, zarówno ogólne jak i bardziej szczegółowe stwierdzenia zawarte w niniejszym szkicu, są dokumentowane w mojej pracy pt. *Listy społeczne biskupów polskich 1891-1918*. Paryż 1974.

⁴ Takim jest np. *List pasterski w sprawie społecznej* z 20 I 1903 r. arcbpa Józefa Bilczewskiego. Zob. LPM. Autorzy listów cytowani będą skrótem złożonym z nazwiska i numeru rzymskiego oznaczającego kolejny list. Liczby arabskie obok oznaczają stronę. Bliższe dane znajdują się w wykazie skrótów stosowanych przy cytowaniu i w pełnym zestawieniu źródeł podanym na końcu.

2. Problematyka społeczna listów pasterskich

Rozmiary niniejszego opracowania nie pozwalają na bardziej analityczne potraktowanie wypowiedzi biskupów, które mogłoby ukazać np. różnice co do ujęć pewnych zagadnień w poszczególnych zaborach, charakterystyczne zwłoki czasowe, nieobecność niekiedy niektórych problemów itp. Z konieczności będzie ono mieć charakter głównie informacyjny i ogólny.

a) Doniosłość kwestii społecznej

Leon XIII we wstępie do encykliki *Rerum novarum* zwraca uwagę na niezwykłą aktualność i doniosłość kwestii robotniczej oraz na jej przyczyny. Wpływ jego sformułowań widać w listach pasterskich we wszystkich trzech zaborach, jakkolwiek ich autorzy z różną siłą akcentują pewne aspekty tej kwestii. Jedni, jak np. bp Florian Stablewski z Poznania, podkreślają i analizują bardziej jej aspekt moralny, inni ekonomiczny. Wszyscy natomiast, w listach do duchowieństwa i do wiernych podkreślają doniosłość kwestii społecznej na ziemiach polskich⁵.

Najbardziej rozwinięte i dojrzałe wypowiedzi spotykamy w zaborze austriackim, co nietrudno wyjaśnić. Omówione w nich zostały przyczyny kwestii społecznej, którymi są – jak dowodzą autorzy listów – niesprawiedliwość ustroju społecznego opartego na zasadach liberalizmu gospodarczego i laickiej koncepcji człowieka. Pochodzą one jednak głównie dopiero z okresu po r. 1900. Niezależnie od różnic w wypowiedziach w różnych zaborach i zwłoki czasowej w ich pojawieniu się, doniosłość kwestii społecznej dostrzegają ordynariusze wszystkich diecezji polskich. Sformułowanie Leona XIII, że „już nie ma sprawy, która by gwałtowniej zajmowała ducha ludzkiego” niż kwestia robotnicza (RN, Wstęp), znajduje bardzo mocne echo w ich wypowiedziach⁶.

b) Ocena liberalizmu i socjalizmu

Encyklika *Rerum novarum* rozpoczyna się, jak wiadomo, od bardzo surowej oceny skutków liberalizmu i społecznego programu socjalizmu. Autorzy listów pasterskich obu tym zagadnieniom poświęcają dużo uwagi. Wychodzą przy tym daleko poza sformułowania tego dokumentu i korzystają, gdy chodzi o wyjaśnienie genezy i o ocenę liberalizmu, z takich encyklik Leona XIII, jak *Immortale Dei* (1885), *Libertas* (1888) i inne. Dotyczy to jednak głównie biskupów w zaborze austriackim. Wszędzie natomiast w ten sam sposób omawiane są moralne i

⁵ Por. D z w o n k o w s k i, jw. s. 55-71.

⁶ Por. tamże.

gospodarcze skutki tego systemu opartego na materialistycznym pojęciu człowieka, które, co jest podkreślone, łączy dwa przeciwstawne sobie systemy, liberalizm i socjalizm. Treść i forma wypowiedzi na temat liberalizmu i socjalizmu należy do najbardziej interesujących zagadnień poruszanych w listach pasterskich.

Termin „liberalizm”, rzadko zresztą używany, jako niezrozumiały dla ogółu wiernych, jest z reguły w sposób popularny wyjaśniany. Tłumaczone jest jego rozumienie w dziedzinie ekonomii i religii. Najwięcej miejsca zajmują rozważania na temat skutków liberalizmu w dziedzinie gospodarczej, społecznej i moralnej. Warto to zilustrować kilkoma przykładami.

Arcbp J. Bilczewski, wyjaśniając zasady liberalizmu gospodarczego pisze, iż według jego zwolenników należy „przyznać nieograniczoną niczym wolność konkurencji, czyli współzawodnictwa. Każdy jest wolny – mówili – i każdy ma prawo zostać milionerem, niech tedy radzi sam sobie i niech sam się broni jak może i umie. Kto nie ma sił i zdolności, musi zmarnieć, bo takie jest prawo natury, że w walce o byt silniejszy zwycięża i zjada słabszego”. Hasła te, dodaje dalej autor listu, „rozwinęły się w system społeczny, w porządek i prawo społeczne, bo rządy zagarnęli niemal wszędzie ludzie liberalni”⁷. Wskazując na skutki liberalizmu ten sam biskup pisze: „Wszechwładne panowanie zasad liberalnych wydało zwykły swój skutek: upadek moralności i straszliwą nędzę wielkiej części ludu pracującego. Dawniej broniły robotnika i rzemieślnika ustawy cechowe, teraz znalazł się on odosobniony i oddany na dobrą i złą wolę kapitalistów posiadających pieniądze, kopalnie, fabryki, narzędzia pracy [...]. Liberalizm [...] pominiawszy przykazania Boże rozbił wielką rodzinę ludzką na proch, myślał nie o całości, lecz tylko o jednostce i w końcu sprowadził panowanie złotego cielca obok straszego wyzysku ludu roboczego”⁸. Analogiczne, choć nie tak rozwinięte ujęcia spotykamy w całym szeregu innych listów z zaboru austriackiego i rosyjskiego⁹.

Do najważniejszych problemów, którymi zajmują się biskupi, należy, jak wspomniano, socjalizm. I znów analiza jego założeń filozoficznych i ustrojowych oraz ich ocena zawarta w *Rerum novarum*, jest przez nich znacznie rozszerzona i wyrażona w formie bardziej popularnej. Nie ma ona charakteru wyłącznie negatywnego. W bardziej obszernych listach biskupi aprobują tezę socjalistów, że radykalna zmiana może uzdrowić istniejące stosunki społeczne, lecz całkowicie inaczej ją rozumieją. Mają bowiem na myśli radykalne stosowanie w życiu społecznym zasad moralności chrześcijańskiej. Niektórzy przyznają też słuszość krytyce panujących stosunków społecznych wypowiedzianej przez socjalistów i

---

⁷ Bilczewski, III s. 132.

⁸ Tamże s. 132, 148.

⁹ Por. Dzwonkowski, jw. s. 80-97.

zgadzają się z opinią, że wywalczyli oni pewne uprawnienia dla robotników¹⁰. Natomiast zasady głoszone przez socjalizm, takie jak: materializm, ateizm, walka klas, zniesienie własności prywatnej i hasło rewolucji społecznej – potępione są z najwyższą surowością. Dziś, po długim doświadczeniu z realnym socjalizmem, można by wypowiedzi *Rerum novarum* i biskupów polskich uznać za profetyczne, gdyby nie to, że były one jedynie logicznymi wnioskami ze wspomnianych zasad.

Zacytujmy choć jedną czy drugą wypowiedź. „W gruncie rzeczy, pisze bp J. Bilczewski, po dłuższej analizie i wyjaśnieniu założeń omawianego kierunku, socjalizm jest największą zbrodnią przeciw społeczeństwu, przeciw ludowi, przeciw robotnikom i najzgubniejszą zarazą moralną, która o śmierć przygotowuje duszę”. Chcąc być dobrze zrozumianym dodaje: „Zaznaczam z góry, że kiedy mówię o socjalistach, mam na myśli ich zgubne zasady, nie zaś osoby”¹¹. Autorzy listów podkreślają wyjątkową rolę Kościoła w walce z socjalizmem: „Gdyby Kościół ustąpił z pola, czytamy w liście bpa J. Pelczara, zwycięstwo socjalizmu stałoby się nieuniknione”¹².

Pozytywna rola socjalizmu na ziemiach polskich polegała na tym, że w widoczny sposób ożywił on i pogłębił wśród hierarchii Kościoła katolickiego, zwłaszcza w Królestwie i w Galicji, jej zainteresowania społeczne.

c) Zasady chrześcijańskiego porządku społecznego i postulaty reformy społecznej

Krytyka liberalizmu i socjalizmu jest w encyklice *Rerum novarum* punktem wyjścia dla przedstawienia zasad, mających służyć rozwiązywaniu powstających problemów społecznych. Zostały one w niej ujęte w sposób zwięzły. W listach pasterskich, wziętych jako pewna całość, mamy natomiast bardzo rozwiniętą problematykę społecznego nauczania Kościoła. I tak, przedstawione w nich zostały filozoficzno-religijne założenia porządku społecznego, takie jak: chrześcijańskie pojęcie natury ludzkiej, osoby, rodziny i społeczeństwa oraz społeczna rola państwa i Kościoła. Wyjaśniane są w nich dalej założenia moralne i gospodarcze porządku społecznego, takie jak praca, własność prywatna, sprawiedliwa płaca i społeczna rola religii¹³.

Wyciągając z powyższych założeń konkretne wnioski, autorzy listów formułują też cały szereg postulatów reformy społecznej. Idąc za stwierdzeniem *Rerum novarum*, że w duszy i woli ludzkiej „tkwi istota sprawy społecznej” (nr 22), z

¹⁰ Por. tamże s. 91.

¹¹ B i l c z e w s k i. III s. 136.

¹² P e l c z a r. V s. 118-119; S t a b l e w s k i. VII s. 2-3.

¹³ Por. D z w o n k o w s k i, jw. s. 98-139.

jednej strony zwracają uwagę, że układ społeczny widoczny w krzywdach i niesprawiedliwości ma swoje przyczyny w odejściu od zasad moralnych, a z drugiej stanowczo podkreślają, że prawdziwa reforma społeczna jest niemożliwa, gdy nie towarzyszy jej wewnętrzna przemiana ludzi podejmujących reformy. O wiele szersze, niż ma to miejsce w encyklice, potraktowanie przez biskupów moralnych aspektów kwestii społecznej, ma być zapewne uzasadnieniem wobec wiernych pilnego zajęcia się przez Kościół nowoczesną problematyką społeczną¹⁴.

Wspomniane wyżej postulaty społeczne i polityczne dotyczą klasy robotniczej i wsi polskiej. Poza ogólnym poparciem moralnym słusznych żądań pracowników najemnych, wyrażają się one w szeregu sformułowań szczegółowych. Ich forma i treść zależy od okoliczności, a więc czasu i miejsca wypowiedzi biskupa. Niekiedy towarzyszy im formalne odwołanie się do encykliki *Rerum novarum*. Dotyczą one takich zagadnień jak: płaca rodzinna, ochrona pracy kobiet i dzieci, odpoczynek świąteczny, wymiar godzin pracy, kwestia mieszkaniowa, poradnictwo pracy i inne¹⁵. W dwóch wypadkach wymieniona jest propozycja ustalenia minimum płacy i udziału robotników w zyskach przedsiębiorstwa. Mówią o niej jednak tylko dwaj biskupi: J. Bilczewski ze Lwowa i J. Pelczar z Przemyśla¹⁶. Omówione też zostało zagadnienie strajku, który oceniany jest, jako dopuszczalna, pod pewnymi warunkami, forma dochodzenia przez robotników należnych im praw. Liczne wypowiedzi na ten temat mamy w zaborze rosyjskim i austriackim. W sumie biskupi popularyzują nie tylko wypowiedzi *Rerum novarum*, lecz i zagadnienia dyskutowane we współczesnej im literaturze społecznej¹⁷.

Nabrzmiały już problemy wsi i rolnictwa (w encyklice na ten temat są tylko dwie luźne wzmianki – nr 26 i 27) znalazły w listach pasterskich stosunkowo słaby oddźwięk, choć spotykamy je we wszystkich trzech zaborach. Ma on formę głównie szeregu szczegółowych postulatów, dotyczących takich zagadnień jak: wynagrodzenie za pracę, mieszkanie, oświata – w tym oświata rolna; czas świąteczny (chodzi o robotników folwarcznych), ubezpieczenia i prawo wyborcze¹⁸. Tylko w zaborze austriackim zainteresowanie autorów listów sprawami wsi pozostaje we właściwej proporcji do istniejących potrzeb. Tu też pada w 1903 r. aktualny i dziś postulat bpa J. Bilczewskiego utworzenia stowarzyszenia zawodowego wszystkich rolników w kraju, które, jak pisze, „utworzyłyby silną reprezentację interesów rolniczych”¹⁹.

¹⁴ Por. tamże s. 72-79; 140-143.

¹⁵ Por. tamże s. 143-151.

¹⁶ B i l c z e w s k i. III s. 173; P e l c z a r. III s. 140. Na ten temat istniała już wówczas bogata literatura w języku niemieckim i francuskim.

¹⁷ Por. D z w o n k o w s k i, jw. s. 148-151.

¹⁸ Por. tamże s. 151-155.

¹⁹ B i l c z e w s k i. III s. 178, 180, 196-197.

d) Zadania organizacji społecznych i zawodowych

Koniec XIX i początek XX w. jest na ziemiach polskich okresem ożywionej działalności organizacyjnej, szczególnie w ośrodkach przemysłowych i miejskich. Nic dziwnego, że nauczanie *Rerum novarum* na temat roli organizacji zawodowych i innych w rozwiązywaniu problemów społecznych, zostało podjęte przez wszystkich, w zasadzie, biskupów polskich. Najbardziej rozwinięte wypowiedzi teoretyczne zawierają listy pasterskie, ogłaszane w zaborze austriackim. Ich streszczeniem może być następująca wypowiedź arcbpa J. Bilczewskiego. Pisząc w swym liście pasterskim poświęconym kwestii społecznej na temat zdobyczy klasy robotniczej w Niemczech, Belgii i, po części, w Austrii, autor stwierdza: „Na to zaś, aby je wszystkie uzyskać i przeprowadzić całkowitą naprawę stosunków robotniczych na polu rolnictwa, przemysłu, kupiectwa, jest tylko jeden środek skuteczny, a mianowicie włączenie się jak najrychlejsze wszystkich warstw robotniczych w stowarzyszenia zawodowe na podstawie zasad chrześcijańskiej sprawiedliwości”²⁰.

Odłącznym zagadnieniem, które tu nie będzie omawiane jest wpływ encykliki *Rerum novarum* na rozwój działalności społecznej polecanej przez listy pasterskie. Rozwój ten można śledzić najwcześniej w zaborze pruskim, a następnie austriackim i w Królestwie, gdzie wszyscy biskupi w 1907 r. powołują do istnienia Związek Katolicki, wiążąc z nim początkowo duże nadzieje w dążeniu do przemian społecznych w dziedzinie kulturalno-oświatowej, a nawet gospodarczej. Bp Apolinary Wnukowski z Płocka pisał na ten temat: „Wszyscy Najprzewielebniejsi Biskupi naszej Prowincji w swych listach pasterskich najusilniej zalecili podwładnemu duchowieństwu i wiernym formowanie tego Świętego i Arcypożytecznego Zrzeszenia”²¹. Niektórzy z nich powołują się na *Rerum novarum*, jako na uzasadnienie tej inicjatywy.

---

²⁰ B i l c z e w s k i. III s. 179-193.

²¹ W n u k o w s k i. VII s. 99.

3. Krytyka i obrona istniejącego porządku społecznego zawarta w listach pasterskich

Encyklika *Rerum novarum* rozpoczyna się, jak wspomniano, od krytyki porządku społecznego, stworzonego i opartego na zasadach liberalizmu. Listy pasterskie krytykę tę znacznie rozszerzają i popularyzują. Wygląda to rozmaicie w każdym z zaborów. Unikają jednak rozbudzania wrogości i antagonizmów społecznych, gdyż wychodzą z założeń solidaryzmu rozumianego po chrześcijańsku i pokojowego dochodzenia praw. Wyżej wskazane zostały różne postulaty zmian społecznych.

Wiele wypowiedzi, w których biskupi potępiają socjalizm, bronią własności prywatnej i porządku społecznego, może robić wrażenie, iż chodzi w nich o obronę istniejącego porządku politycznego i społecznego. Tak też były one z pewnością odbierane nie tylko przez socjalistów. W rzeczywistości jednak chodziło tylko o obronę głoszonych przez chrześcijaństwo zasad moralnych i społecznych. „Kościół, pisał bp J. Pelczar wyjaśniając wątpliwości, broni tych podwalin, na których opiera się gmach społeczny, a które socjalizm kusi się obalić, to jest religii, moralności, prawa przyrodzonego i boskiego, władzy, własności i małżeństwa”²². Cały szereg wypowiedzi tłumaczy zarówno krytykę, jak i obronę różnych elementów istniejącego porządku, zawartą w listach.

Wyjaśnienie społecznej roli Kościoła i religii stanowi istotną część encykliki *Rerum novarum*. W listach pasterskich ze wszystkich trzech zaborów zajmuje ona również ważne miejsce. Wypowiedzi na ten temat należą do najcelniejszych ich fragmentów²³.

4. Ocena ogólna

Dotychczasowe rozważania pozwalają już, jak się zdaje, odpowiedzieć na pytanie: w jakim stopniu nauczanie Leona XIII zawarte w encyklice *Rerum novarum*, znalazło wyraz w listach pasterskich biskupów polskich kierowanych do duchowieństwa i wiernych po jej ogłoszeniu. Otóż listy te, jeśli potraktujemy je jako pewną całość, podejmują nie tylko całą problematykę tej encykliki, lecz często ją poszerzają, korzystając z innych jeszcze, wcześniejszych i późniejszych encyklik

---

²² Pelczar, V s. 118-119.

²³ Por. Dzwonkowski, jw. s. 116-121.

Leona XIII²⁴, z nauczania papieża Piusa X²⁵ oraz ze współczesnej im katolickiej myśli społecznej²⁶.

W procesie adaptacji encykliki *Rerum novarum* występuje znamienna zwłoka czasowa, widoczna zwłaszcza w Królestwie i Galicji. W pierwszym wypadku jej powodem była panująca tam sytuacja polityczna. W drugim jej przyczyn należy szukać w czynniku ludzkim. Otóż bezpośrednio po ukazaniu się encykliki *Rerum novarum* duchowieństwo otrzymało tu z kurii biskupich polecenia i zachęty do zapoznania się z nią oraz wyjaśnienia jej wiernym²⁷. Jednak wyraźny wpływ tego dokumentu na listy pasterskie biskupów jest stosunkowo niewielki. Encyklika jest przedmiotem pochwał i uznania ze strony niektórych przedstawicieli oświeconego społeczeństwa, lecz nie wyciąga się z niej praktycznych wniosków. Do inicjatyw społecznych odwołujących się do *Rerum novarum*, mających jakby prywatny charakter, biskupi odnoszą się na ogół z pełną rezerwą aprobatą²⁸.

Sytuacja ulega całkowitej zmianie, kiedy w roku 1900, niemal jednocześnie umiera trzech biskupów: Łukasz Solecki w Przemyślu, Ignacy Łobos w Tarnowie i Seweryn Morawski we Lwowie. Nowi biskupi, którzy obejmują te stolice wywodzą się z innych środowisk społecznych i reprezentują nowy typ myślenia. Są to: Józef Bilczewski (Lwów), Józef Pelczar (Przemyśl) i Józef Wałęga (Tarnów). Obszerne listy dwóch pierwszych biskupów „w sprawie społecznej”, ogłoszone w 1903 r., stawiają sobie za cel całościowe ujęcie nauczania społecznego Kościoła i są świetną adaptacją idei i postulatów *Rerum novarum* do miejscowych warunków. Redakcja „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” wychodzącego w Poznaniu, tak oceniła jeden z nich: „List arcybiskupa Bilczewskiego jest niewątpliwie dla sprawy społecznej w Galicji tym, czym był głos biskupa Mogunckiego Kettelera w roku 1848 dla Niemiec, a encyklika Ojca Świętego *De conditione opificum* z dnia 15 maja 1891 dla całego świata katolickiego”²⁹.

Do wymienionych tu ordynariuszy należy dodać arcybiskupa obrządku ormiańskiego, Józefa Teodorowicza, którego list pasterski z 1902 r. i inne wypowiedzi są doskonałą popularyzacją nauczania Leona XIII³⁰.

Wspomniana wyżej zwłoka czasowa w popularyzacji *Rerum novarum* w Polsce sprawiła, że zaznajamianie społeczeństwa z jej treścią dokonywało się w latach

²⁴ Obok wspomnianych wyżej, należy tu wymienić *Graves de communi* z 1901 r.

²⁵ Jest to przede wszystkim ogłoszone przez niego w 1903 r. *Motu proprio o chrześcijańskiej akcji ludowej* (tekst polski Warszawa 1909) oraz encyklika *Singulari quaedam* z 1912 r.

²⁶ Por. D z w o n k o w s k i, jw. s. 170-178.

²⁷ Por. NCP. VII-VIII (1891) s. 102-104; KKW. XI (1891) s. 82; CDT. XIII-XV (1891).

²⁸ Por. W. C z e r k a w s k i. *Enuncjacje nowego Episkopatu w kwestii socjalnej*. „Przegląd Powszechny” 78:1903 s. 36.

²⁹ Nr 11(1903) s. 249-250.

³⁰ Por. zwłaszcza jego broszurę pt. *Z ostatnich doświadczeń*. Lwów 1903.

dużych napięć społeczno-politycznych na ziemiach polskich, zwłaszcza zaboru rosyjskiego i austriackiego. Stanowiło to w tym wypadku szczęśliwą okoliczność. Oficjalne bowiem przekazywanie wiernym z tysięcy ambon w całym kraju nauczania społecznego Kościoła w okresie ożywionego ich zainteresowania problemami społecznymi, sprzyjało niewątpliwie jego utrwaleniu się w umysłach.

*

Ostateczna ocena recepcji *Rerum novarum* w Polsce wymagałaby porównania z analogicznym procesem w innych krajach. W Polsce zajęcie się przez hierarchię w listach pasterskich problemami społecznymi po ogłoszeniu *Rerum novarum*, było zjawiskiem bez precedensu. Było też, w istniejących warunkach, dziełem dużej wagi, świadczącym o dynamice Kościoła w kraju pod zaborami i o jego poczuciu odpowiedzialności za losy społeczeństwa i narodu. Dzięki listom pasterskim popularyzacja nauczania Leona XIII miała szeroki zasięg. Pogłębiał go szczególnie autorytet moralny Kościoła w okresie zaborów. Ponadto ostre ścieranie się dwóch głównych kierunków ideowych, socjalizmu i społecznego nauczania Kościoła, ożywiona działalność organizacyjna oraz tocząca się w niektórych częściach kraju walka społeczna i polityczna sprawiły, że nauczanie biskupów zyskiwało na znaczeniu i aktualności.

Uczestnicy ankiety przeprowadzonej w 1906 r. przez zasłużony dla katolickiej myśli społecznej „Przegląd Powszechny”, wydawany przez Księży Jezuitów w Krakowie, za najpilniejsze zadanie uznali szerzenie społecznej nauki chrześcijańskiej i pracę społeczną w duchu encykliki *Rerum novarum*. Zadanie to zostało podjęte przez wszystkich biskupów i zarządców diecezji w Polsce. W jakiej mierze zostało ono spełnione? Odpowiedź na to pytanie wymagałaby podjęcia odpowiednich badań.

A N E K S

WYKAZ SKRÓTÓW STOSOWANYCH PRZY CYTOWANIU

AAP	Archiwum Archidiecezji Poznańskiej.
ADCh	Archiwum Diecezji Chełmińskiej.
AKK	Archiwum Kurii Kieleckiej.
AKS	Archiwum Kurii Sandomierskiej.
AKW	Archiwum Kurii Włocławskiej.
CDT	<i>Currendae</i> Diecezji Tarnowskiej.
KDK	Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej.
KDP	Kronika Diecezji Przemyskiej.
KDS	Kronika Diecezji Sandomierskiej.
KKL	Kurenda Konsystorza Metropolitalnego Lwowskiego obrządku łacińskiego.
KKP	Kurenda Konsystorza Biskupiego Przemyskiego obrządku łacińskiego.
LPI	Listy Pasterskie i Instrukcje Józefa Sebastiana Pelczara Biskupa Przemyskiego obrządku łacińskiego. Przemyśl 1907.
LPM	Arcybiskup Józef Bilczewski. Listy Pasterskie i mowy okolicznościowe. Mikołajów–Warszawa 1909.
MPP	Miesięcznik Pasterski Płocki.
NCP	<i>Notificationes e Curia Principis Episcopi Cracoviensis.</i>
PK	Przegląd Katolicki. Warszawa.
PKN	Przegląd Kościelny. Poznań.
PP	Przegląd Powszechny. Kraków.
PS	Ks. I. Lasocki. Pasterz serdeczny, bp płocki, arcbp mohylowski Apolinary Wnukowski. Płock 1933.
RN	Encyklika <i>Rerum novarum.</i>
WAW	Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie.
WP	Wiadomości Pasterskie. Piotrków.

Autorzy listów cytowani są skrótem złożonym z nazwiska i numeru rzymskiego oznaczającego kolejny list. Liczby arabskie obok oznaczają stronę. Bliższe dane znajdują się w pełnym zestawieniu źródeł.

A. LISTY BISKUPÓW POLSKICH

I. Listy pasterskie o tematyce społecznej

Antoniewicz Józef, ks. administr. Sejny.

- I. List pasterski o prawie do szkół katolickich z dn. 10 V 1907. AKS. Zob. także PK, 20 (1907).
- II. List pasterski do duchowieństwa z dn. 16 V 1907. PK, 28 (1907).

Bilczewski Józef, arcbp. Lwów.

- I. List pasterski do duchowieństwa z dn. 20 I 1901. LPM.
- II. Odezwa do duchowieństwa w sprawie strajku rolnego z dn. 30 VI 1902. LPM.
- III. List pasterski w sprawie społecznej z dn. 20 I 1903. LPM.
- IV. List pasterski do uczniów szkół średnich i seminariów nauczycielskich z dn. 20 I 1905. LPM.
- V. List pasterski do duchowieństwa i wiernych o potrzebie ofiarności z dn. 2 II 1906. LPM.
- VI. List pasterski o sumieniu z dn. 8 XII 1914. LPM. Lwów 1924.

Brudzyński Franciszek, ks. administr. Kielce.

- I. List pasterski do duchowieństwa o Związku Katolickim z dn. 18 V 1907. AKK.
- II. List pasterski do duchowieństwa o Macierzy Szkolnej z dn. 15 VI 1907. AKK.

- III. List pasterski do duchowieństwa z dn. 8 VII 1908. AKK.
- Chościak-Popiel Wincenty, arcbp. Warszawa.
- I. Odezwa do wiernych z dn. 5 III 1905. PK, 11 (1905).
  - II. List pasterski do pracowników i pracodawców Łodzi z dn. 28 VI 1905. PK 27 (1905).
- Jaczewski Franciszek, bp. Lublin.
- I. Odezwa pasterska z dn. 31 I 1905. PK, 6 (1905).
- Kakowski Aleksander, arcbp. Warszawa.
- I. List pasterski na ingres z dn. 4 IX 1913. Warszawa 1913.
  - II. Odezwa do wiernych z dn. 7 II 1915. WAW, 4 (1915).
- Kuliński Tomasz, bp. Kielce.
- I. List pasterski na W. Post 1905 r. PK, 17 (1905).
  - II. List pasterski o strajkach z dn. 16 III 1905. AKK.
  - III. List pasterski do wiernych o zagadnieniach aktualnych z dn. 23 XI 1905. AKK.
- Likowski Edward, bp. administr. Poznań.
- Doroszewski Kazimierz, ks. administr. Gniezno.
- I. List pasterski o małżeństwie z dn. 16. I 1912. AAP.
  - II. List pasterski o rodzinie z dn. 22 I 1913. AAP.
- Łobos Ignacy, bp. Tarnów.
- I. List pasterski do duchowieństwa o zadaniach kapłana w czasach dzisiejszych z dn. 1 I 1896. CDT, I-II (1896).
  - II. List pasterski o miłosierdziu chrześcijańskim z dn. 10 II 1897. CDT, II, III, IV (1897).
  - III. List pasterski o socjalizmie z dn. 2 II 1900. CDT, IV (1900).
- Łosiński Augustyn, bp. Kielce.
- I. List pasterski na Boże Narodzenie 1910 r. Kielce 1910.
  - II. List pasterski do duchowieństwa z dn. 1 I 1911. Kielce 1911.
  - III. List pasterski z powodu gazety *Zaranie* z dn. 23 XI 1911. Warszawa 1911.
  - IV. List pasterski do wiernych z dn. 8 VIII 1914. AKK.
  - V. List pasterski do duchowieństwa z dn. 31 X 1917. AKK.
- Nowowiejski Antoni, bp. Płock.
- I. List pasterski na W. Post 1911 r. o czytelnictwie i prasie. MPP, 3 (1911).
  - II. List pasterski na W. Post 1914 r. MPP, 2(1914).
  - III. List pasterski z powodu wojny z dn. 9 VIII 1914. MPP, 8 (1914).
  - IV. List pasterski na W. Post 1918 r. MPP, 8 (1917).
  - V. List pasterski na W. Post 1918 r. MPP, 1 (1918).
- Pelczar Józef Sebastian, bp. Przemyśl.
- I. List pasterski na W. Post 1906 r. z dn. 29 I 1906. LPI.
  - II. Orędzie do duchowieństwa o Związku Katolicko-Społecznym z dn. 29 I 1906. LPI.
  - III. Drugi list pasterski w sprawie Związku Katolicko-Społecznego z dn. 15 VI 1906. LPI.
  - IV. List pasterski o krzewieniu oświaty chrześcijańskiej (bez daty). KDP, 5 (1906).
  - V. List pasterski na W. Post 1907 r. o sprawie społecznej. LPI.
- Puzyna Jan, kardynał. Kraków.
- I. List pasterski na W. Post z dn. 2 II 1896. NCP, I (1896).
  - II. List pasterski o kwestii socjalnej z dn. 2 II 1897. NCP, II (1897).
  - III. List pasterski na W. Post z dn. 2 II 1898. NCP, II (1898).
  - IV. List pasterski o rodzinie z dn. 2 II 1900. NCP, I (1900).
  - V. List pasterski na zakończenie stulecia z dn. 21 XI 1900. NCP, VIII (1900).
  - VI. List pasterski o pracy na W. Post 1906 r. NCP, I (1906).
  - VII. List pasterski na W. Post z dn. 2 II 1907. NCP, I/II (1907)
  - VIII. List pasterski na W. Post z dn. 23 I 1902. NCP, II (1902).

Redner Leon, bp. Chełmno.

- I. List pasterski o obowiązkach rodziców z dn. 20 I 1894. ADCh.
- II. List pasterski o źródłach trudności społecznych z dn. 8 II 1895. ADCh.
- III. List pasterski o roli Opatrzności w życiu ludzkim z dn. 24 I 1896. ADCh.

Ryx Marian, bp. Sandomierz.

- I. Odezwa o agitacji wyborczej z dn. 5 II 1906. AKS.
- II. Odezwa do duchowieństwa z okazji wyborów do Dumy z dn. 4 XI 1906. AKS.
- III. List pasterski w sprawie Związków Stowarzyszeń Spożywczych z grudnia 1912 r. KDS, 11 (1912).
- IV. List pasterski do duchowieństwa z dn. 22 I 1915. AKS.
- V. List pasterski do wiernych o aktualnych problemach z dn. 25 I 1915, 1 (1915).
- VI. List pasterski z dn. 22 X 1915. KDS, 6-11 (1915).
- VII. List pasterski do wiernych w rocznicę Konstytucji 3 maja z dn. 21 IV 1917. KDS, 4 (1917).

Sapieha Adam, arcbp. Kraków.

- I. List pasterski z okazji objęcia diecezji z dn. 3 III 1912. NCP, III-IV (1912).

Solecki Łukasz, bp. Przemyśl.

- I. List pasterski na W. Post z dn. 30 I 1895. KKP, II (1895).
- II. List pasterski z dn. 21 I 1898. KKP, II (1898).

Sotkiewicz Antoni, bp. Sandomierz.

- I. Odezwa do duchowieństwa z dn. 28 XI 1894. AKS.

Stablewski Florian, arcbp. Poznań.

- I. List pasterski o czynnej miłości bliźniego z dn. 12 II 1892. AAP.
- II. List pasterski o pracy z dn. 25 I 1894. AAP.
- III. List pasterski o miłości bliźniego jako zasadzie życia społecznego z dn. 12 II 1895. AAP.
- IV. List pasterski o wychowaniu z dn. 2 II 1898. AAP.
- V. List pasterski do duchowieństwa o aktualnych problemach z dn. 10 I 1900. AAP.
- VI. List pasterski o roku jubileuszowym z dn. 17 I 1901. AAP.
- VII. List pasterski o czynnej miłości bliźniego z dn. 17 I 1902. AAP.
- VIII. List pasterski o konieczności i źródle władzy, z dn. 10 II 1903. AAP.
- IX. List pasterski po śmierci Leona XIII z dn. 5 VIII 1903. AAP.
- X. List pasterski o obowiązkach pracodawców wobec robotników z dn. 25 I 1904. AAP.
- XI. List pasterski o położeniu i obowiązkach służby domowej wobec pracodawców z dn. 21 II 1905. AAP.
- XII. List pasterski w obronie zasad chrześcijańskich z dn. 16 X 1905. AAP.
- XIII. List pasterski o działalności społecznej Straży św. Józefa wyd. w wigilię Bożego Ciała 1906 r. AAP.
- XIV. List pasterski na 900 rocznicę śmierci św. Wojciecha z dn. 15 III 1897. AAP.

Teodorowicz Józef, arcbp. Lwów.

- I. List pasterski z dn. 2 II 1902 do Duchowieństwa i Wiernych obrządku ormiańskiego. Lwów 1902.

Wałęga Leon, bp. Tarnów.

- I. List pasterski w sprawie ludowej z dn. 24 XI 1903. CDT, XVII (1903).
- II. List pasterski o wychodźstwie z dn. 20 I 1906. CDT, I, II, III (1906). CDT, III (1909).
- III. List pasterski na W. Post 1909 r. z dn. 1 II 1909. CDT, III (1909).

Wnukowski Apolinary, bp. Płock.

- I. List pasterski do wiernych o sprawach aktualnych z dn. 31 III 1905. PS.
- II. Odezwa do dziekanów z dn. 8 XI 1905. PS.
- III. List pasterski do duchowieństwa z dn. 23 XII 1905. AKK.
- IV. List pasterski na Nowy Rok z dn. 30 XII 1905. PS.
- V. List pasterski o wychodźstwie z dn. 20 III 1907. MPP, 1 (1907).
- VI. List pasterski do duchowieństwa o Macierzy Szkolnej z dn. 10 VII 1907. MPP, 8 (1907).
- VII. List pasterski do duchowieństwa z dn. 25 I 1908. MPP, 2 (1908).

Zdzitowiecki Stanisław, bp. Włocławek.

- I. List pasterski do duchowieństwa z dn. 31 I 1905. AKW.
- II. List pasterski do wiernych z dn. 6 III 1905. AKW.

- III. List pasterski o aktualnych problemach społecznych z dn. 12 IV 1905. AKW.
  - IV. List pasterski na Boże Narodzenie z dn. 15 XII 1905. AKW.
  - V. List pasterski do ludu wiernego z dn. 20 XII 1905. AKW.
  - VI. List pasterski z okazji wyborów z dn. 18 I 1906. AKW.
  - VII. List pasterski do duchowieństwa z dn. 12 IV 1906. AKW.
  - VIII. List pasterski na temat oświaty z dn. 19 III 1907. KDK, 3 (1907).
  - IX. List pasterski o wychowaniu w rodzinie z dn. 8 XII 1907. KDK, 12 (1907).
  - X. List pasterski o znaczeniu i obowiązkach rodziny chrześcijańskiej z dn. 19 III 1909. KDK, 3 (1909).
  - XI. List pasterski z dn. 15 VIII 1911. KDK, 8 (1911).
  - XII. List pasterski o miłości ojczyzny z kwietnia 1917 r. KDK, 3 (1917).
- Zwierowicz Stefan, bp. Sandomierz.
- I. List pasterski w sprawie strajków z dn. 11 IV 1905. AKS.
  - II. List pasterski do duchowieństwa o dyscyplinie kleru z dn. 2 VIII 1905. AKS.
  - III. List pasterski do duchowieństwa z dn. 21 XI 1905. AKS.
  - IV. List pasterski do duchowieństwa z dn. 8 XII 1905. AKS.
  - V. List pasterski do duchowieństwa z dn. 21 XII 1905. AKS.
  - VI. List pasterski do duchowieństwa z dn. 1 X 1906. AKS.
  - VII. List pasterski do duchowieństwa o Związku Katolickim z dn. 23 V 1907. AKS.
  - VIII. Odezwa do duchowieństwa z dn. 4 XI 1906. AKS.
- Listy zbiorowe episkopatu pod zaborem austriackim.
- I. List pasterski do wiernych z grudnia 1893 r. CDT, dodatek do numeru 20.
  - II. List pasterski o prawie własności z marca 1895. CDT, 1895, dodatek.
  - III. List pasterski z okazji wyborów do sejmu z sierpnia 1895 r. CDT, 1895, dodatek 2.
  - IV. List pasterski do duchowieństwa o socjalizmie z dn. 1 I 1896. CDT, I-II (1896).
- Listy zbiorowe episkopatu zaboru rosyjskiego.
- I. List pasterski biskupów Królestwa Polskiego z dn. 26 II 1906. PK, 11 i 12 (1906) s. 148-151 i 166-170.
  - II. List pasterski Królestwa Polskiego o nauce katolickiej z marca 1907 r. AKS.
  - III. List pasterski do wiernych, styczeń 1916. AKK, zob. także KDS, 5 (1916). Zob. także WAW, 2 (1916).
  - IV. List pasterski do Polaków emigrantów zarobkowych na obczyźnie z dn. 12 XII 1917 r. MPP, 1 (1917).
- II. *Listy pasterskie o tematyce praktyczno-duszpasterskiej*
- Bilczewski Józef, arcbp. Odezwa do duchowieństwa z dn. 3 III 1917. Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe. Lwów 1924 s. 413-414.
- Kakowski Aleksander, bp. List pasterski do wiernych z dn. 16 IV 1917 r. Warszawa 1917.
- Łosiński Augustyn, bp. Odezwa do wiernych z dn. 21 IX 1914. AKK.
- Łosiński Augustyn, bp. Apel do duchowieństwa z dn. 8 XII 1916. AKK.
- Nowowiejski Antoni, bp. Apel do diecezjan z okolic Płocka z dn. 28 XII 1916. MPP, 12 (1916).
- Ruszkiewicz Kazimierz, bp. List pasterski do duchowieństwa w sprawie wychodźstwa z dn. 14 II 1911. AKK. Zob. także WAW, 11 (1911).
- Ryx Marian, bp. List pasterski w sprawie trzeźwości z dn. 15 III 1916. KDS, 4 (1916).
- Sapieha Adam, bp. List pasterski z dn. 2 II 1917. NCP, I-II (1917).
- Zdzitowiecki Stanisław, bp. Odezwa do włościan na Boże Narodzenie 1916 r. KDK 12 (1916).

B. LISTY EPISKOPATU AUSTRII I PRUS

- Listy pasterskie episkopatu Austrii z lat 1885-1906. KKP, VIII (1885), KKP, X (1891), NCP, IX-X (1891), CDT, XIX-XX (1892), CDT, I-II (1896), NCP, XI-XII (1906).
 List pasterski biskupów niemieckich z Fuldy z dn. 23 VII 1890. PKN, 1890, I półrocze.
 List pasterski biskupów niemieckich z Fuldy z dn. 20 XI 1892. Pelplin (b.r.w.).
 Listy pasterskie biskupów niemieckich z Fuldy wydawane w latach 1900-1913. Wrocław.

C. INNE LISTY PASTERSKIE I WYPOWIEDZI BISKUPÓW

- Bilczewski Józef, arcbp. Wypowiedź w ankiecie Przeglądu Powszechnego. PP, 89 (1906).
 Bocian Josif, bp. *Pastirski listi Metropolit Andreja, Bohostovia*. T. 4. Lwów 1926.
Der Sozialhirtenbrief der österreichischen Bischöfe. Im Auftrag der Bischofskonferenz herausgegeben und mit Kommentar versehen von Bischof Dr Paul Rusch. Innsbruck 1957.
 Hlond August, kard. Na straży sumienia narodu. (Zbiór listów pasterskich). Ramsey (USA) 1951.
 Katolicyzm, kapitalizm, socjalizm. List pasterski biskupów Austrii. Przełożył i objaśnieniami opatrzył ks. Stefan Wyszynski. Wyd. 2. Lublin 1933.
 List wszystkich biskupów polskich z r. 1915 do Episkopatów całego świata. NCP, 10 (1915).
 Michalkiewicz Kazimierz, bp. List pasterski o obowiązkach duchowieństwa w obecnym czasie z dn. 20 września 1914. "Dwutygodnik Diecezjalny". 18-19 (1914), Wilno.
 Michalkiewicz Kazimierz, bp. Okólnik do duchowieństwa diecezji wileńskiej z dn. 9 maja 1915. "Dwutygodnik Diecezjalny". 10 (1915), Wilno.
 Redner Leon, bp. List pasterski o kwestii socjalnej z dn. 15 II 1892. Pelplin 1892 s. 12.
 Ropp Edward, arcbp. Mowa w Dumie państwowej 1906. "Przyjaciel Ludu". 19 (1906), Wilno.
 Ropp Edward, arcbp. Głos w sprawie agrarnej wypowiedziany w Dumie państwowej w Petersburgu 1906. "Przyjaciel Ludu". 22 (1906), Wilno.
 Rosentreter Augustyn, bp. List pasterski z dn. 9 VII 1899. Pelplin 1899.
 Stablewski Florian, arcbp. Wypowiedź w ankiecie „Przeglądu Powszechnego”. PP, 89 (1906).
 Szeptycki Andrzej, Metropolita Halicki, Arcybiskup Lwowski, Biskup Kamieńca Podolskiego. List pasterski do duchowieństwa o kwestii socjalnej z dn. 21 V 1904. Tłumaczenie z ruskiego, Żółkiew 1905.
 Teodorowicz Józef, arcbp. Z ostatnich doświadczeń. Lwów 1903.

THE RECEPTION OF THE ENCYCLICAL *RERUM NOVARUM*
ON THE POLISH TERRITORIES (1891–1918)

S u m m a r y

The author limits the reception of the encyclical to some official enunciations made by the Catholic bishops of the Latin rite, concerning the social question. Aside to the Church's official teaching there were also other forms of its reception, ie the text of the encyclical was published in the press, commentaries were written etc. The author has taken into account fourteen Polish dioceses: three in the Prussian sector four in the Austrian and seven in the Russian. In each of the mentioned sectors the social and political situation was different. In the period of 1891-1918 the bishops announced over 120 pastoral letters and appeals devoted to the social question. Half of those letters and appeals was published in the Russian sector. The pastoral letters, following the line of the encyclical, severely criticised liberalism and socialism. Much attention, however, was devoted to the evaluation of the results of liberalism. Archbp. J. Bilczewski writes about the decline of morality, abysmal poverty of the working people, splitting of families and practical materialism. The author pinpoints that the fact that the bishops took an interest in the working people question was induced by socialism.

Aside to the principles of the Christian social order the bishops put forward a lot of postulates of the social reform. They touched upon the problem of family wages, the protection of women's and children's labour, holiday rest, duration of a working day and problem of accomodation. In two letters the bishops talk about setting minimum wages and about the workers participation in the enterprise's profits (Archbp. Bilczewski and bp. Pelczar). Strike was meant to be a possible solution. The bishops from the Austrian sector dealt mainly with the problems of the countryside. Archbp. Bilczewski postulated establishing a trade association of all workers from the country.

Those who took part in a survey carried out by „Przegląd Powszechny” (1906) thought that the most expedient thing was to spread the Christian social teaching and social work in keeping with the encyclical *Rerum novarum*.

Translated by Jan Kłos